

Monograafia on illustreeritud Saaremaa Muuseumi kogudest pärineva rikkaliku pildimaterjaliga ning enam kui 200 foto valikus annavad põhi- tooni institutsioonidega seotud inimesed. Põgusalt on peatunud iseseis- vuse kaotamisele järgnenud okupatsioonide ajal ja samuti taasiseseisvu- mise järgsel maavalitsemisel.

Endel Püüa on ära teinud suure töö ja kasutanud oma monograafia koostamisel oskuslikult enda enam kui kolmel aastakümnel Saaremaa ajaloo kohta kogutud teadmisi ning enda sel teemal koostatud uurimusi. Paljude maavalitsuste arhiivifondid sisaldavad ohtralt allikmaterjali. Jääb vaid loota, et leidub veel julgeid uurijaid, kes käsitleks teistegi Eesti piir- kondade maavalitsuste kujunemislugu. Samuti oleks teretulnud kitsama suunitlusega, Saare maavalitsuse mõningaid tahke süvitsi avavad kirjuti- sed. Igal juhul on tegemist alauuritud arhiiviainesega, mis vaid ootab vir- kade uurijate poolt ülesnoppimist.

TOIVO KIKKAS

Peeter Kenkmann, Autoritaarrežiimi areng Eestis aastatel 1934–1940: põhiseaduse ja kaitseseisukorra roll (Tartu: Tartu Ülikool, 2024), 202 lk, ISBN: 978-9916-2753-8-2

19.06.2024 kl 16.00 kaitses Peeter Kenkmann Tartu Ülikoolis (ruumis Jakobi 2-224) doktoritööd “Autoritaarrežiimi areng Eestis aastatel 1934–1940: põhiseaduse ja kaitseseisukorra roll”. Juhendajad: kaasprofessor Ago Pajur ja kaasprofessor Jaak Valge. Oponent: professor Andres Kasekamp (Toronto Ülikool)

Peeter Kenkmanni 2024. aastal kaitstud doktoritöö pakub olulisi uusi tead- misi Eesti sisepoliitikast 1930. aastate autoritaarsel perioodil. Töö eesmärk on uurida autoritaarse süsteemi arengut ja toimimist 1934. aasta kevadest

kuni Eesti iseseisvuse lõpuni 1940. aastal, keskendudes põhiseaduste ja kaitseseisukorra temaatikale.

Küsites, miks me üldse peaksime tundma huvi 1930. aastate autoritaar-režiimi vastu, alustab Kenkmann meie kaasaegsetest ajaloo- ja mälu- poliitilistest debattidest. Sissejuhatavas osas viitab ta nii aruteludele järjepi- devuse üle Eesti iseseisvuse taastamise perioodil kui ka viimaste aastate diskussioonidele, mis kerkisid esile seoses Pätsi monumendi püstitami- sega Tallinna kesklinnas ja katsetega Riigikogu tasandil rehabiliteerida vabadussõjalaste liikumist. Autor nendib, et neil ajaloolistel teemadel on tugev sümbolväärtus nüüdisajas, mistõttu on vajalik mõista neid paremini ka ajalooliselt (lk 7–11).

Loomulikult on ajastu väärt kriitilist ja allikatele tuginevat uurimist ka iseeneses, ja siin on väga palju tööd veel ees. Kenkmann näitab, kuidas suur osa seni 1930. aastate kohta kirjutatust kannab tugevat oma ajastu pitserit või põhineb pigem puudulikul allikmaterjalil. Selle doktoritöö tugevus ongi põhjalik töö allikate ja kirjandusega. Väga tänuväärne on Pätsi autoritaar- režiimi süstemaatiline historiograafiline ülevaade eri ajastute ja voolude kaupa doktoritöö katuspeatükis. Sellele järgneb põhjalik käsitus arhiivi- allikate seisust – nii neist, mis on kättesaadavad, kui ka neist, mis teada- olevalt meie ajani säilinud ei ole. Tulevastele 1930. aastate uurijatele võiks doktoritöö seega olla hea lähtekoht, kust omaenda uurimistööd alustada.

Töö koosneb viiest artiklist ja katuspeatükist. Esimesed kolm artiklit käsitlevad Eesti sisepoliitikat aastatel 1933/34–1940. Siin keskendub autor kolmele peamisele teemale: 1) 1933. aasta põhiseaduse muudatus, tuntud ka kui 1933. aasta põhiseadus või vabadussõjalaste põhiseadus, ja selle seos 1934. aasta riigipöördega; 2) 1937. aasta põhiseadus ja selle eellugu ning 3) kaitseseisukord, eriti aastatel 1938–40.

Esimese artikli¹ olulisim järeldus on, et 1933. aasta põhiseaduse seos 1934. aasta märtsipöördega jäi pigem nõrgaks. Kenkmann selgitab, et riigipöörde läbiviinud kasutasid kas õigusnorme, mis olid olemas juba vara- semas põhiseaduses, tõlgendades põhiseadust üsna vabalt, või läksid liht- salt normidest mööda. Sellega vaidleb ta vastu juba 1930. aastatel levinud arusaamale, et 1933. aasta põhiseadus ise oma autoritaarsuses lõi vajalikud tingimused riigipöördele ja järgnenud autoritaarsele perioodile. Lisaks too- nitab autor, et täidesaatva võimu tugevdamine oli ette nähtud ka teistes 1930. aastate algul valminud põhiseaduse eelnõudes (lk 35, 48–49).

¹ Peeter Kenkmann, "Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist?", *Tuna*, 3 (2009), 42–49.

Teine, 1937. aasta põhiseadusele keskenduv artikkel² annab ülevaate põhiseaduseni jõudmise pikast teekonnast, muuhulgas 1936. aasta rahvahääletusest ja Rahvuskogu valimistest. Teiste teemade seas käsitletakse süstemaatiliselt, milliseid õigusnorme selle protsessi käigus rikuti või eirati (lk 49–51, 173–174). Lisaks otsestele rikkumistele rõhutab autor ka massiivse propaganda rolli – seda tegevust, eriti Kaitseliidu ja Isamaaliidu osa selles³, tasuks tulevikus kindlasti veel edasi uurida.

Artiklis on ka teatavaid aspekte, mis vajanuks ehk sügavamalt analüüsi. Autor otsustab minna suuresti mööda Rahvuskogu tööst põhiseaduse arutamisel, kuna väidab, et võrreldes Pätsi ja tema siseringi tegevusega oli töö Rahvuskogus vähetähtis (lk 37). Väidan aga, et Rahvuskogu stenogramme tasuks siiski ka sisuliselt uurida, kuna neilgi koosolekutel toimus teatud teemadel aktiivseid ja põhimõttelisi arutelusid, mille käigus püüti eelnõu teksti muuta. Samuti oleks olnud asjakohane anda ülevaade eelnõu esimest versiooni ettevalmistanud komisjoni koosolekutel peetud aruteludest. Need koosolekud koos teiste tolleaegsete dokumentidega annavad muuhulgas pildi erimeelsustest, mis valitsesid isikute vahel, keda peetakse n-ö vaikiva ajastu eliidiks.

Kõhklusit tekitavad mõned autori väited, mis puudutavad demokraatliku opositsiooni tegevust (või õieti tegevusetust) selles protsessis. Näiteks märgib autor, et opositsioon lootis, et uus põhiseadus toob tagasi demokraatliku korra ja “normaalse” poliitilise elu, mistõttu ei sekkunud nad kuigi palju Rahvuskogu tegevusse ega põhiseaduse valmimise protsessi (lk 50–51). Siin on autor jäänud aga pidama väga vähestele allikabaasile ja õigupoolest seda temaatikat välja ei arendagi. Nagu Kenkmann isegi töö näitab, boikoteeris suur osa opositsioonist Rahvuskogu valimisi (lk 176). Siit on võimalik edasi arutleda, kui demokraatlik opositsioon tõepoolest pani uuele põhiseadusele suuri lootusi, miks nad ei soovinud osaleda selle valmimises. Küsimus opositsiooni ootustest ja eeldustest ootabki õigupoolest veel edasist uurimist.

Järjekorras kolmas⁴, kaitseseisukorda käsitlev artikkel kujutab endast esimest tõeliselt süstemaatilist ja paljudel arhiiviallikatel põhinevat katset uurida kaitseseisukorra rolli riigivalitsemises aastatel 1938–40, aga sissejuhatav ülevaade on tehtud ka varasema perioodi kohta. Autori argument on,

² Peeter Kenkmann, “1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi “reformimise” katse”, *Tuna*, 1 (2013), 70–89.

³ Kenkmann, “1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi “reformimise” katse”, 79, 82–83.

⁴ Peeter Kenkmann. ““Universaalne valitsemisvahend”: kaitseseisukord Eesti Vabariigis aastatel 1938–1940”, *Tuna*, 1 (2018), 38.

et kuigi autoritaarsel perioodil puudus juhtkonnal tõenäoliselt kindel plaan kaitseseisukorra tuleviku suhtes, ei tähendanud see sisulist valikut autori- taarse või demokraatliku riigikorra vahel. Kuigi kaitseseisukord jäi kestma ka pärast 1937. aasta põhiseaduse kehtima hakkamist, sooviti seadusand- lust täiendada nii, et autoritaarne valitsemine saaks jätkuda ka võimaliku kaitseseisukorra kaotamise järel (lk 51–53, 175). Nii 1937. aasta põhiseadust kui ka kaitseseisukorda käsitlevad artiklid seavad kahtluse alla osas aja- loolistes käsitlustes ja laiemas avalikkuses levinud arusaama, nagu oleks 1938. aastal alanud mingisugune tagasipöördumine demokraatliku korra juurde – Kenkmann näitab, et tegemist oli vaid õigusriigi fassaadiga. Sel- lest oskasid kasu lõigata ka 1940. aasta suvel võimule tulnud. Doktoritöö oluline uus järeldus on, et kehtiv kaitseseisukord muutis 1940. aastal Varese valitsuse jaoks võimu ülevõtmise lihtsamaks. Olemasolevat seadusandlust sai kasutada selleks, et õigusriigi kattevarjus sulgeda organisatsioone ja hävitada veel alles jäänud kodanikuühiskonna riismeid (lk 53, 175).

Laiendamist vajaks autori oletus, et Tõnisson ja demokraatlik opositi- sioon muutusid sügisel 1939 kaitseseisukorra suhtes leplikumaks ja olid ilmselt valmis seekord isegi selle pikendamise poolt hääletama (lk 53). Autor kirjutab: “Opositsiooni valikuks oli asuda valitsuse programmi toe- tama või jätkata n-ö kruvide veelgi suurema pingutamise tingimustes.”⁵ Vaadates debatte Riigivolikogu saalis, jääb Tõnissonist aga isegi veel 1940. aasta kevadel mulje kui valitsuse ebamugavast kriitikust, kes võttis kor- duvalt sõna rahva poliitilise organiseerimise vajaduse teemadel ja võitles tuliselt sõnavabaduse eest.⁶ Kuidas seda vastuolu tõlgendada? Tundub, et opositsiooni tegevuse mõistmiseks sel perioodil on tarvilik põhjalik alli- katel põhinev uurimistöö.

Lisaks autoritaarse süsteemi enda arengutele analüüsitakse töös ka toi- munud sündmuste tõlgendusi ja peegeldusi. Neljas doktoritöö juurde kuu- luv artikkel⁷ keskendub küsimusele, kuidas eri põlvkondade pagulasauto- rid käsitlesid 1930. aastate Eestis toimunut. Kenkmann leiab, et enamjaolt levis paguluses mitteobjektiivne Pätsi apologeesia, kuid 1960. aastatel ker- kis esile ka uus põlvkond, kelle lähenemine oli teaduslikum ja kriitilisem. Need tööd leidsid küll väliseestlaste seas vähest tähelepanu või siis pälvisid kriitikat, kuid on samas tänaste ajaloolaste hulgas tihti endiselt hinnatud

⁵ Kenkmann. ““Universaalne valitsemisvahend”: kaitseseisukord Eesti Vabariigi aastatel 1938–1940”, 38.

⁶ Vt nt Riigivolikogu stenograafilised aruanded: I koosseis, V ja VI istungjärk, 103.–178. koosolek (Tallinn, 1940), 550, 934–936

⁷ Peeter Kenkmann, “Eesti 1930. aastate ajaloo kirjutamisest paguluses”, *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (2018), 175–201.

(lk 34, 53–55). Veidi küsitavaks jääb, miks valis Kenkmann üheks keskseks analüüsitavaks teoseks 1940. aastal Kodu-Eestis välja antud Eduard Laamani Pätsi biograafia, mis küll tõepoolest taasavaldati paguluses (1949) ja oli kindlasti väliseestlaste seas mõjukas käsitlus, kuid ei ole kindlasti võrreldav paguluse tingimustes valminud töödega.

Viimane artikkel⁸ käsitleb vabadussõjalasi ja 1934. aasta riigipööret kuue riigi diplomaatide raportites. Eesti sise- ja välispoliitika kajastusi diplomaatide raportites on seni uuritud suhteliselt vähe. Autor leiab, et vaatamata sellele, et tihti olid informandid valitsusele lähedalseisvad isikud (poliitikud ja juhtivad sõjaväelased), ei läinud diplomaadid üldiselt kaasa Pätsi ja tema liitlaste retoorikaga vapside võimalikust riigipöördest, nimetades uut süsteemi algusest peale diktatuuriks. Samas ei antud süsteemile ka hävitatavat hinnangut ja Pätsi eelistati vapsidele (lk 55–57). Siin saaks kindlasti tõmmata ka laiemaid paralleele: 1934. aasta kevadel, vahetult riigipöörde järel, eelistasid Pätsi vapsidele paljud, isegi vasakpoolsed. Küllap jäid ka diplomaadid järgnevate sündmuste suhtes esialgu äraootavale seisukohale. Artiklile oleks seega andnud lisaväärtust käsitletava perioodi pikendamine. Kas ja kuidas võrdlesid diplomaadid arenevat ja muutuvat autoritaarset süsteemi Eestis teiste sarnaste süsteemidega Euroopas? Samuti on oma-moodi huvitav küsimus, kuidas muutusid Läti saadiku hinnangud Pätsi režiimile kui diktatuurile pärast Ulmanise riigipööret. Küllap on nende küsimustega tegelemine alles ees, sest autor on kogunud muljetavaldava hulga allikaid eri riikide arhiividest.

Veel üks tasand, mis võiks aidata meil paremini mõista 1930. aastate Eesti sisepoliitikat, on laiem rahvusvahelise konteksti arvestamine. Sellele ülesandele on võimalik läheneda mitmel moel. Autor märgib, et Eesti temaatikat pole kuni viimase ajani kuigi tihti rahvusvahelistesse võrdlustesse kaasatud või on seda tehtud vähese asjakohase inglisekeelse ainese kättesaadavuse tõttu puudulikult. Küll viitab ta Juan Linzi väitele, et Eesti ja Läti on omasuguste seas eripärased juhtumid (lk 12–15). Kindlasti tasub tulevikus Eesti autoritaarse perioodi uurijatel endil aktiivsemalt kõrvutada Eesti juhtumit teiste toonaste süsteemidega, küsides, mis on Eesti näite puhul eripärast ja mis tüüpilist. See võimaldab meil mõista paremini demokraatia lagunemist sõdadevahelises Euroopas üldiselt, aga ka konkreetselt Eesti juhtumit ennast. Näiteks miks ikkagi paljud autoritaarsed

⁸ Peeter Kenkmann, ““No sensational disclosures”: foreign states and the establishment of an authoritarian regime in Estonia in 1934”, *Humanities and Social Sciences: Latvia*, 1 (2021), 24.

süsteemid löid oma Isamaaliidu⁹ ja milliseid ülesandeid neile organisatsioonidele anti? Kuidas kujunes selles valguses Eesti Isamaaliidu idee? See viib omakorda transnatsionaalse lähenemise juurde: tihti väitsid nende riikide juhtkonnad, et nende süsteemid on kasvanud välja puhtalt kodukamarast ja rahvuslikest oludest, kuid nad ei tegutsenud tegelikult sugugi isolatsioonis. Kuidas suhtlesid juhtpoliitikud, diplomaadid, sõjaväelased ja eksperdid omavahel ja kuidas need süsteemid üksteist mõjutasid – üksteiselt õppisid?¹⁰

Kenkmanni doktoritöö on valminud pikema aja vältel: esimene artikkel ilmus aastal 2009 ja viimane alles 2021. Dissertatsiooni tuumaks olevad artiklid on jõudnud seega olla juba mõnda aega teaduskäibes, leides aktiivset suhestumist ja viitamist. Nagu Kenkmann lõpuks nendib, leidub autoritaarse perioodi sisepoliitikas aga veel hulgaliselt teemasid ja probleeme, mida korraliku allikatöö kaudu uurida ja avada. Õigupoolest ongi viimastel aastatel esile kerkinud hulk uusi ajaloolasi, kes tegelevad just Pätsi autoritaarsuse süsteemiga või 1930. aastatega laiemalt – ja tihti just laiemat rahvusvahelist tausta silmas pidades. Näiteks õigusajaloolane Hesi Siimets-Gross on kirjutanud mitmeid artikleid, kus käsitleb Rahvuskogu arutelusid ja 1937. aasta põhiseadust, eriti võrdluses Poolaga.¹¹ Silver Loit on uurinud Poola-Eesti suhteid ja Pätsi Poola visiiti 1935. aastal.¹² 2024. aasta suvel ilmus ajakirja *Acta Historica Tallinnensia* number, mille enamik artikleid keskendus just 1930. aastatele.¹³ Samamoodi ei raue ka avalikkuse huvi: märtsis 2024, kui möödus 90 aastat 1934. aasta riigipöördest, avaldati meedias hulgaliselt ülevaateid toonastest sündmustest ning ajaloo- ja mälupoliitilise kallakuga arvamused artikleid, mille autorid esitasid

⁹ Vt nt Andres Kasekamp, “Corporatism and authoritarianism in the Baltics: Päts’ Estonia in comparison”, *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*, toim Antonio Costa Pinto (London ja New York: Routledge, 2017), 263.

¹⁰ Vt ka Liisi Veski, “Interwar transnational authoritarianism and the case of “social solidarity””, *Peripheral Histories*, <https://www.peripheralhistories.co.uk/post/interwar-transnational-authoritarianism-and-the-case-of-social-solidarity> (vaadatud 20.12.2024).

¹¹ Hesi Siimets-Gross, “Duty of Loyalty to the State or the ‘Polish Section’ in the 1937 Estonian Constitution”, *Miscellanea Historico-Iuridica*, 20 (2), 113–128; Hesi Siimets-Gross, “Põhiõiguste ja põhikohustuste vahekord Eesti ja Poola põhiseadustes – paralleelne või vastandlik areng?”, *Riigiõiguse aastaraamat 2021* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapital, 2021), 53–87.

¹² Silver Loit, “Riigivanem, president ja vabade rahvaste sõprusavaldus. 90 aastat Eesti ja Poola vastastikustest riigivisiitidest”, *Tuna*, 4 (2020), 7–26; Silver Loit, “Annus horribilis: Eesti ja Poola suhted Teise maailmasõja künnisel ja sõjakeerises”, *Vabadussõjast iseseisvuse taastamiseni. Uurimusi 20. sajandi Eesti ajaloost*, koost Tõnu Tannberg, Aigi Rahi-Tamm, Rahvusrhiivi Toimetised, 5 (36) (Tartu: Rahvusrhiiv, 2023), 63–173.

¹³ *Acta Historica Tallinnensia*, 30 (1), 2024.

tihti kardinaalselt erinevaid seisukohti tolle aja arengutest ja nende järelmitest. Nii avalikkuse huvi kui ka ajastu enda mitmetahulisuse tõttu võib seega nõustuda autori järeldusega, et autoritaarse perioodi uurimist tuleb kindlasti jätkata.

LIISI VESKI